

DENKEN OVER DRIE-EENHEID

Jos Aarnoudse, 2015

In zijn reactie op de theologie van Karl Barth liet Dietrich Bonhoeffer merken, dat wat hem betreft het voor een christen niet beslist nodig was om de christelijke leer over de drie-eenheid van God te doorgronden of na te kunnen vertellen. Voor Bonhoeffer was het geloof vooral iets van de praktische navolging. Christen-zijn doe je door praktisch meditatief te leven en door gehoor te geven aan Christus' gebod van de liefde.

Moet een christen nadenken over de drie-eenheid?

Bonhoeffer vond het theologische gebouw van Barth, voorzover hij er door zijn vroege dood kennis van heeft kunnen nemen, boeiend en inspirerend, maar dan toch vooral de inzet ervan. Namelijk dat alle theologie alleen kan beginnen bij God die zichzelf openbaart, en niet bij het menselijk denken. Bonhoeffer vroeg zich echter af of Barth zich tegelijk niet al te zeer bezig hield met de dogmatische geschiedenis van het christendom.¹ Voor Barth was dat echter een manier om dieper na te denken over de vragen waarmee een christen in het heden te maken krijgt. Hij beseftte dat de 'oude' antwoorden niet antiek zijn, ondanks misschien de wijze van verwoording, maar veelal volop ingaan op fundamentele kwesties van het geloof, die tot op de dag van vandaag spelen. Denk aan God en het kwaad, aan God en de vrije wil van de mens, aan de betekenis van kruis en opstanding van Jezus, aan de verhouding van Jezus tot God, de aard van de zonde, het perspectief van de toekomst, aan het nut en de betekenis van doop, avondmaal, liturgie en gebed, denk aan de christelijke ethiek, aan de relatie kerk en Israël, geloof en wetenschap, aan de plaats van de Heilige Geest in het leven met God. Er is vast meer te noemen. Dat zijn punten waarover vandaag niet voor het eerst wordt nagedacht, om het zachtjes te zeggen. Wij moeten niet denken dat we het vandaag zondermeer beter zouden kunnen doordenken dan in de oude tijden. Je kunt veel leren van de manier waarop ook in het verleden werd gezocht naar antwoorden op de vragen van het geloof.

Actuele noodzaak: het gesprek met moslims

Vandaag zijn we als christenen in Europa meer dan ooit 'in gesprek' met moslims. Is dat niet letterlijk het geval, dan toch virtueel. De Islam is het geloof, dat vandaag meer dan het Jodendom christenen uitdaagt om over het eigen geloof na te denken. Hoe anders is het christelijk geloof vergeleken met de Islam? Hoe verschillend is het christelijke leven met dat van moslims? Welk christendom vergelijk je dan met welke vorm van Islam? Hoe dan ook, in elke gesprek tussen christenen en moslims zal vroeger of later de christelijke leer over de drie-eenheid van God ter sprake komen. Voor veel christenen is dat een 'slapende' leer. Natuurlijk horen zij wel in de kerk dat er over God gesproken wordt als Vader, Zoon en Heilige Geest. Als er in de kerk gedoopt wordt, gebeurt dat in de Naam van de Vader en de Zoon en de Heilige Geest. Als een eredienst wordt geopend, wordt de gemeente - in navolging van de apostolische brieven in de bijbel - genade en vrede toegewenst van God onze Vader, van Jezus Christus onze Heer, door de gemeenschap met de Heilige Geest.

¹ Vgl.: Edward van 't Slot. *Openbaringsnegativisme. Bonhoeffers kritiek op Barths actualistische geloofsbegrip*. Zoetermeer (Boekencentrum) 2010.

Maar hoe zit dat eigenlijk in de christelijke theologie met God? De Islam is strikt monotheïstisch. Als iets tot het wezen van de islamitische visie op God behoort, dan is het wel de eenheid van God. Er is maar één God, en die éne God is ook werkelijk één en enig, uniek en ongedeeld. De Islam is daarin te vergelijken met het Jodendom. Maar hoe zit dat met de christelijke visie op God? In navolging van de Tenach, het Oude testament, belijdt ook de kerk de enigheid van God: Hoor, Israël, de HERE is uw God, de HERE is één, naast Hem is geen ander. Christenen denken zeker aan God als aan een Vader-in-de-hemel, als de Schepper van al wat er is. Maar Jezus, wat is hij voor iemand? En de Heilige Geest? Is dat of is die ook God? Maar op welke manier dan?

Misverstanden over de leer over de drie-eenheid

Er bestaan veel misverstanden – zo noem ik ze toch maar – over de leer van de drie-eenheid. De aanduiding 'de leer van de drie-eenheid' is op zich al een term die weerstand oproept. 'We zijn niet van de leer, maar van de Heer', was een gevleugeld woord om 'dogmatisme' te ontlopen. Het woord 'leer' suggereert 'slikken of stikken', suggereert gezag, suggereert ideologie en systematiek, maar vooral ook iets cognitiefs, dat je het met je verstand kunt uitdenken. En waar blijft dan het geloof als ervaring, als gevoel, als leven, als weg om te gaan? Toch kan er geen geloof zonder een visie. Als je zegt dat je geraakt bent door God, wat zeg je dan met het woordje 'God'? Over wie of wat heb je het dan? Elk praten over God betekent theo-logie? Dan moet je ook bereid zijn om – naar de mate van het verstand dat je is gegeven – een beetje mee te denken over het gebruik van dat woord 'God'. In de loop van de tijd zijn er in de kerk formuleringen bedacht om iets te zeggen over de verhouding tussen God, Jezus en de Heilige Geest. Die zijn niet zomaar ontstaan. Tegelijk zijn ze ook niet heilig en onveranderlijk op zich. Toch moet je van goeden huize komen om het beter of scherper onder woorden te krijgen.

Cruciale vraag is: wie was, wie is Jezus?

Leer begint niet op een studeerkamer, maar begint bij ervaring. Alle christelijke theologie begint bij de ervaring die mensen opdeden met het optreden van Jezus. De meest cruciale vraag die je steeds moet stellen is: wie was, wie is Jezus? De moslims zijn duidelijk over hun Mohammed. Mohammed was een profeet van God, een zegsman namens God, niet meer en niet minder. Ze zeggen er nog wel iets meer bij, namelijk dat Mohammed niet zomaar één van de profeten was, maar het zegel der profeten. Hij was dus 'de' profeet. Maar toch was hij niet meer dan een gewoon mens geroepen tot de dienst van het profeetschap, een bijzonder kanaal voor het woord van God, gericht aan de mensen. Wat Jezus betreft is het voor de christenen niet zo eenvoudig. Vanaf het begin hebben de mensen die met hem te maken hadden, geworsteld met de vraag: wie is deze? Wat maken wij eigenlijk mee?

Eén van de misverstanden rond de christelijke visie op God als drie-eenheid is dat het eigenlijk maar gaat om theoretische haarkloverij uit het verleden, die wij vandaag wel kunnen overslaan. Dat het gaat om filosofische beschouwingen die eigenlijk nergens over gaan, of dat het gaat om een achterhaalde manier van denken, terwijl we vandaag wel beter zouden weten hoe het zit en vooral hoe het niet zit.

Toch veronachtzaamt dat de fundamentele vraag die het christelijk geloof tot christelijk geloof maakt, namelijk: wie of wat is Jezus? Ook als je terug wil gaan achter de formuleringen en de geloofsbeslissingen die door de kerk in de loop van de tijd zijn opgesteld,

kom je weer uit bij dezelfde vraag, die ook voor ons – als we christenen willen zijn - nog steeds even fundamenteel is: hoe zie je Jezus? Hoe zagen de eerste mensen hem, hoe presenteerde hij zichzelf, hoe is hij vanaf het begin opgevat, en vanuit welke interpretatie zijn er mensen tot geloof in hem en in God gekomen?

De plaats van het Nieuwe testament bij het denken over drie-eenheid

Je zult merken, dat het nog niet zo eenvoudig is om de verhouding tussen Jezus en God goed onder woorden te brengen. In de evangeliën en de apostolische brieven in de bijbel vinden we de neerslag van wat in de eerste eeuw na het optreden van Jezus werd gedacht. Maar in de evangeliën zie je ook nog iets terug van de verbazing en de zoektocht om Jezus goed te kunnen plaatsen. De interpretatie die we in de bijbelse geschriften vinden, werd gezaghebbend in dat deel van de religieuze gemeenschappen die zich op Jezus oriënteerden, dat zich organiseerde als kerk. Het waren deze geschriften (en geen andere) die in de canon van het Nieuwe testament werden opgenomen. Zij werden als de juiste leidraad gezien, gebaseerd op de overlevering van de eerste ooggetuigen (apostelen). Eenmaal tot canon (vastgestelde lijst) werd de bijbel een belangrijk ijkpunt in de verdere traditie van het christelijk geloof.

Soms wordt er gesteld dat de leer van de drie-eenheid nabijbelse aangroei-theologie is, die we niet terugvinden in het Nieuwe testament. We zouden die aangroei makkelijk kunnen negeren. Het zou eenvoudiger zijn om bij de bijbel te blijven. In het verlengde liggen opvattingen dat de vroegkerkelijke dogma's over de zogenaamde tweenaturenleer van Christus en de drie-eenheid zijn ontstaan op grond van Grieks (hellenistisch) filosofisch en religieus denken. Daarmee wordt dan gesuggereerd dat het niet-bijbelse denkbeelden zijn die in de christelijke theologie zijn binnengedrongen, die er ook weer uitgefilterd zouden kunnen worden. Ook wordt er naar voren gebracht dat de leerstellige ontwikkeling van het vroege christendom vooral tot stand kwam op grond van machtspolitieke overwegingen, en niet op grond van inhoudelijke afwegingen. Dat zou hebben plaatsgevonden vanaf de periode dat het christelijk geloof zo groot werd in het (oostelijke) Romeinse Rijk, dat het van een vervolgd beweging binnen een eeuw tot staatsgodsdienst was geworden. De keizerlijk overheid zou eenheid binnen de kerk hebben geforceerd en op grond van niet-inhoudelijke overwegingen een bepaalde partij hebben bevoordeeld. Gewezen wordt vaak op de rol die keizer Constantijn zou hebben gespeeld bij het concilie van Nicea. De tendens van dit soort kanttekeningen is meestal, dat als we maar terug zouden gaan naar het begin, we niet gebonden zijn aan die ingewikkelde dogma's van de kerk over Jezus en over God. Maar dat is een al te simpele voorstelling van zaken.

Er zitten zeker waarheidselementen in de genoemde beweringen. Ontegenzeggelijk is het waar, dat we de later uitgekristalliseerde formuleringen over de twee naturen van Christus en over de goddelijke drie-eenheid niet op die manier terugvinden in het Nieuwe testament. Maar dat zegt nog niet veel over wat we wel in het Nieuwe testament vinden, en of dat wat we wel in het Nieuwe testament vinden niet 'noodzakelijkerwijs' moet leiden tot het type formuleringen die de kerk deed, in het licht van de vragen die buiten en binnen de kerk over God en Jezus werden gesteld. Ontegenzeggelijk is het waar dat de denkkaders van het antieke Romeinse Rijk (Grieks-Romeinse denkmanieren) een rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van het christendom. Dat is ook niet meer dan logisch. Het is feitelijk gegeven met het eigene van het christelijk geloof, namelijk haar universele pretentie ('gaat henen tot de einden der aarde en maak alle volkeren tot mijn discipelen'). Het is een geloofsbeweging die weliswaar voortkomt uit de Joods-

Hebreeuwse cultuur, maar die van meet af aan de grenzen doorbreekt naar andere werelden. Het is logisch dat wanneer het evangelie van Jezus Christus zijn weg vindt in een nieuwe cultuur, de vragen en de denkwijzen van die cultuur een rol gaan spelen in de ontvangst en de verwerking van het geloof. In Azië worden andere religieuze vragen gesteld bij een nieuw geloof dan in Afrika, in de stadse Grieks-Romeinse cultuur andere dan op het platteland van het Midden-Oosten. Ook is het waar dat bestuurders (zoals keizers) binnen de besluitvorming over de kwesties die speelden in de vroege kerk invloed hebben uitgeoefend. Zij hebben soms een beslissing geforceerd, vanuit hun wijsheid dat het geruzie erover moest ophouden. Hebben zij er zich ook inhoudelijk mee bemoeid?

Inhoudelijk proberen na te rekenen

Belangrijk is het om na te gaan of door gebruikmaking van de denkkaders van toen dan wel door de politieke invloed van toen de inhoud van het geloof op het spel stond. Het eerste dat we moeten vaststellen is de onmogelijkheid om zonder enige aangroei-theologie te werken. Er doen zich altijd nieuwe situaties en nieuwe vragen voor die om doordenking vragen, hoe orthodox men ook wil zijn. Vervolgens is er altijd de aandrang op een zeker moment om bij onenigheid knopen door te hakken. Het woord 'dogma' betekent 'beslissing'. Er moet soms aan onzekerheid een einde gemaakt worden, of in ieder geval zal men dat willen proberen. Dan zal er leiderschap moeten worden getoond, waardoor een hoofdlijn in de kerk wordt vastgesteld, waartegenover dan ieder zijn of haar plaats kan bepalen. Dat is in de kerkgeschiedenis vaak het idee geweest. Dat er op hoofdlijnen een normatieve interpretatie van het geloof bestaat of dient te bestaan. Men formuleert een basis, een belijdenis, op grond waarvan mensen uitgenodigd worden mee te doen in het geloof.

Je kunt je afvragen waarom dat moet, en waarom niet ieder met haar of zijn eigen inzichten binnen de christelijke beweging getolereerd kan worden. Zijn sommige dingen immers niet zo ingewikkeld, dat niemand er uit komt? Kan niet iedereen het maar op zijn of haar eigen manier bekijken? Dat lijkt aantrekkelijk, maar maakt het tegelijk erg vaag. Wat is dan eigenlijk christelijk geloof, of de kerk? Is de kerk een verzameling van losse groepen, die hoogstens op de één of andere manier zich terugvoeren op de figuur Jezus Christus, of op een uit de traditie gedestilleerd Christus-idee?

Zelf probeer ik uit te gaan van oorspronkelijke ervaringen en inzichten rond Jezus, zoals die in de eerste tradities, neergelegd in het Nieuwe testament tot ons komen. Daarin bestaat wel degelijk een bepaalde eenheid, ondanks de verschillen die er toen ook al waren. De persoonlijkheden van de eerste apostelen waren verschillend. Paulus was anders dan Petrus. Je merkt dat ze er in het begin al moeite mee hadden om op sommige punten op één lijn te blijven of te komen. Voor mij is het Nieuwe testament een eerste kristallisatiepunt van die oorspronkelijke traditie. Dat is het ticket waarop mensen werden geworven om op een christelijke wijze in God te gaan geloven en daaruit te gaan leven.

Natuurlijk kun je ook achter de bijbel terug willen gaan en stellen dat ook het Nieuwe testament al een product van aangroei-theologie en gemaakte keuzes is. Dat is zeker het geval. Ook de bijbel zelf is al een vorm van 'aangroei-theologie'. In het Nieuwe testament wordt immers op basis van de eerste ervaringen en inzichten rond Jezus ingegaan op nieuw gestelde vragen. Er wordt nader ingegaan op nieuwe (ethische) kwesties, maar vooral de verhouding met de Joodse traditie komt aan de orde, net als vragen rond de

toekomstverwachting, de betekenis van kruisiging en opstanding etc. Toch hebben wij binnen de kerk Jezus niet anders overgeleverd gekregen dan binnen het kader van deze eerste keuzes. Er zijn wel andere vroege geschriften die over Jezus gaan, maar die zijn niet voor niets niet in de canon opgenomen. Dat is nog steeds op inhoudelijke gronden goed te volgen. Is het zinvol of doenlijk om Jezus te willen kennen, ontdaan van deze tradities en de keuzes die werden gemaakt in duiding? Volgens mij is dat niet zinvol, althans voor wie zich binnen de christelijke geloofsbeweging wil bewegen. De vraag of Jezus zichzelf wel helemaal gezien heeft zoals zijn eerste volgelingen hem zagen, kan niet beantwoord worden. Anderzijds is het voor mij niet geloofwaardig te veronderstellen dat zoals de eerste volgelingen en de vroegste kerk hem zagen totaal niet voortkomt uit hoe zij Jezus hebben meegemaakt.²

Is de aangroei-theologie verhelderend of verduisterend

Er zijn in alle tijden en alle culturen nieuwe vragen die opkomen, waarop de kerk moet ingaan. Dat doet zij op grond van de basisinzichten die zij in het geloof heeft ontvangen. Die gaan over het leven, over goed en kwaad, en de rol van God daarin. De toets is niet of het gaat om aangroei-theologie, maar of die aangroei-theologie in het licht van die basisinzichten verhelderend werkt of juist verduisterend. Dan is het zaak om nog eens de ontwikkeling die er feitelijk geweest is inhoudelijk 'na te rekenen'. Kun je het wel zoveel anders formuleren dan gedaan werd in de eerste eeuwen? Vergelijk dan eens de dogma's die over God en Jezus in de eerste eeuwen van de kerkgeschiedenis werden geformuleerd en de dogma's die in de 19^e eeuw in de (Rooms-katholieke) kerk over Maria werden geformuleerd, en wel in relatie tot wat er in het Nieuwe testament te vinden is. Dan ontdek je een groot verschil.

Wie het Nieuwe testament leest, ontkomt niet aan het inzicht dat de eerste christenen Jezus ontmoetten als een mens van vlees en bloed, maar hem tegelijk zagen als goddelijk, als belichaming van God zelf. Ook ontkom je niet aan het inzicht dat er in de vroege kerk uitgebreid gesproken wordt over de 'Heilige Geest', als manifestatie van God zelf. Die werd tegelijk ook gezien als de Geest van Christus.

Visie op verlossing onderdeel van de reflectie op God

In de kwestie van Jezus speelt mee de visie op de verlossing: wat kwam Jezus eigenlijk doen? Wat is de betekenis van kruis en opstanding? Ook als je opstanding ziet als wensdroom, dan nog is het de wensdroom dat de weg die hij ging tot op het kruis, een altijd geldende betekenis zou hebben. Maar wat is die betekenis? Er is wel geprobeerd om daarin ook binnen het Nieuwe testament splitsing aan te brengen, alsof de betekenis van verzoening door de kruisdood van Jezus een uitvinding of een uitwerking van Paulus was, die de zaak is gaan domineren. Dat kan ('uitwerking' zeker, 'uitvinding' lijkt me minder voor de hand liggen), maar dan is het nog altijd zo, dat de apostolische beweging zich kennelijk in die uitwerking herkende, en zich ook liet 'domineren'. Paulus was één van de eerste geschoolde theologen in de beweging, dus het is niet verwonderlijk dat hij een grote betekenis had in de verdere doordenking van wat zich in en door Jezus had voorgedaan.

De visie op de aard van de verlossing (God zelf heeft door de komst van Jezus in de wereld ingegrepen om zonde en dood te overwinnen) heeft betekenis voor de visie op de

² Iemand die in de recente Nederlandse kerkgeschiedenis Jezus op deze manier totaal gestript heeft is Harry Kuitert. Vgl. zijn boek: *Jezus. Nalatenschap van het christendom*. Utrecht (Ten Have) 1998.

aard van Jezus en omgekeerd. Het is een circulaire beweging. De ervaring die werd opgedaan met Jezus deed inzicht groeien in de aard van zijn verlossingswerk en in zijn relatie tot de aloude God van Israël in wiens naam hij optrad. Tegelijk versterkte de visie op zijn verlossingswerk de visie op zijn persoon, die uitliep op de tweenaturenleer: *vere homo, vere deus*: hij is waarlijk mens en waarlijk God.

'Eén van wezen, drie personen'

Als eenmaal is bedacht dat Jezus van God komt (dat in Jezus God zelf is gekomen) en als eenmaal ook bedacht is dat het na de komst van Jezus niet ophield met het 'komen van God', maar dat God op de wijze van de Heilige Geest in de geschapen werkelijkheid zijn werk voortzet, dan wordt het nodig om over Gods eenheid na te denken in relatie tot de drie tot dan toe bekende manieren waarop God zich heeft laten kennen: als de transcendente God (Schepper, Vader in de hemel), als de mensgeworden God (Jezus, de Zoon), en als de werkzame God in heden, verleden en toekomst (de Heilige Geest).

Men koos voor termen als 'wezen' en 'personen'. Die termen vragen vanuit de tijdgenote Griekse filosofie toelichting. Vooral het woord 'persoon' is in onze tijd veel gevulder geworden, zodat al gauw de suggestie er van uit gaat, dat het gaat om drie afzonderlijke afgeronde, los van elkaar bestaande entiteiten. Je kunt de Griekse term die werd gebruikt (*'hupostatis'*) misschien beter verstaan als 'bestaanswijze'. Het komt er op neer, dat de kerk wilde zeggen: er is ook in het christelijk geloof naar één God, één van wezen, één van willen. Er zijn niet drie goden die met elkaar moeten onderhandelen, die met elkaar kunnen concurreren etc. God is uit één stuk. Maar tot het wezen van de God die wij belijden, hoort relatie, hoort liefde. Daarom is er in God een drievoud van aspecten, die ook op drievoudige wijze zijn geopenbaard. Uitgangspunt bij het denken erover was hoe wij mensen God hebben leren kennen. Dat gebeurde in een geschiedenis. Die is neergelegd in verhalen, in gebeurtenissen. God die met Abraham op weg ging. God die met Israël op weg ging. God die gezien werd als de Schepper van als wat er is. Jezus die zich manifesteerde, als de beloofde messias van Israël, maar die in zijn optreden duidelijk de grenzen van de gebruikelijke messiasverwachting overschreed. God die daarna werkzaam bleef vanaf de eerste Pinksterdag intenser dan ooit.

De Griekse geest vroeg vervolgens, toen ze daarmee in aanraking kwam: en hoe zit die God dan in elkaar? De kerk vertelde in haar formuleringen van de drie-eenheid het verhaal van de bijbel: God is zoals God zich openbaart: God is één, maar God wordt op drievoudige manier gekend. God wordt ervaren als de Onmetelijke Ander die tegelijk zo nabij kan zijn. Zo wordt God in de christelijke traditie op voorspraak van Jezus 'hemelse Vader' genoemd. God wordt gekend in het optreden van Jezus Christus. In zijn goddelijke oorsprong wordt hij de Zoon of het Woord genoemd, die werkelijk mens werd om ons menselijk bestaan tot de bodem te delen. God wordt gekend in de levensveranderende kracht, zoals die werkzaam kan zijn in ons leven en in de schepping. Dan spreken we over God als Heilige Geest. Die kan zowel de 'Geest van God (de Vader)' genoemd worden als de 'Geest van Christus'. De drie staan niet los van elkaar, maar zijn verbonden in hun éne god-zijn. De Vader en de Zoon zijn één, en de Geest is van beide uitgegaan. Dit alles is er vanwege de liefde van God, vanwege de verlossing die God brengt: verzoening van de zonde en overwinning van de dood, genade, geloof en hoop waardoor wij vrijgemaakt worden om onbezorgd de weg van de liefde in dit leven te kunnen gaan, om eenmaal ook geheel thuis te komen bij God en te rusten in vrede.

--